

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՍԱՐԳԻՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
ՀՀ ԳԱՄ թղթակից անդամ

**«ՄՈԳԵՐ», «ՄՈԿՍ», «ՄՈԿԱՑԻՆԵՐ».
ԱՆՎԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՒ
ԳՈՐԾԱՌՈՒԹՅՈՒՆ ԸՆԴՀԱՆՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Նայոց Մոկս տեղանվան եւ «մոգեր» բառի կապի մասին առաջին վկայությունն առկա է հայ եկեղեցական վիպական ավանդության մեջ: Ըստ այդմ երբ Հիսուսի ծննդյան ժամանակ երեւում է նրա պայծառ աստղը, Արեւելքի կողմերից այդ աստղն առաջինը նկատում են իմաստուն երեք մոգերը (Մելքոն, Գասպար եւ Բաղդասար), ովքեր, միմյանցից անկախ եւ ուղեցույց ունենալով այդ աստղը, գալիս են, հասնում Երուսաղեմ, եւ ներկայանալով Հրեաստանի Հերովդես թագավորին, հայտնում են նրան իրենց գալու նպատակը, որպեսզի հասնեն այդ նորածին թագավորի ծննդյան տեղը եւ երկրպագեն նրան: Հերովդեսը, երկյուղելով նոր թագավորի ծննդից, հարցնում է մոգերից նրա ծննդյան տեղը: Մոգերը, դեռ չիմանալով Հիսուսի բուն ծննդավայրը, աստղերին նայելով գուշակում են այն: Նրանք Երուսաղեմից մեկնում են Բեթղեհեմ, մտնում են այն տունը, ուր գտնվում էր Հիսուս իր մոր՝ Մարիամի հետ, ծնրադրում են նրա առջեւ, երկրպագում եւ իբրեւ պատարագ նվիրում ոսկի, զնուռս դրուկ: Նախապես գուշակելով Հերովդեսի նենգ մտադրությունը՝ հայրենիք են վերադառնում այլ ճանապարհով: Այնուհետեւ, ըստ հայոց եկեղեցական ավանդության, մոգերն անցել են Հայոց աշխարհ, նրանցից մեկը (Գասպարը) Մոկս ավանի մոտ հիվանդացել է, մահացել եւ թաղվել Մոկսի մոտ գտնվող Ակնդաշտ վանքում²: Ըստ հույն պատմահայր Հերոդոտոսի վկայության՝ մեղացիների (իմա՝

¹ Մատթ. Բ. 1-12:

² Մ. արք. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա., Ս. Էջմիածին, 2001, պրն 3-4: Տե՛ս նաեւ հետևյալ ավանդագրույցը Մոկաց Սուրբ Ամենափրկիչ վանքի մասին. «Հայսմավուրքում եւ վանքի կոնդակում մանրամասն պատմվում է, որ Գասպար մոգը Քրիստոսի գլխի մագե-

մարերի) թագավոր Դեյոկեսը «միավորեց մեդական ցեղերը եւ իշխեց», որոնք հետեյայսներն են. բուսեր, պարետակեններ, ստրորատներ, արիզանտներ, բուդիններ, մոզեր³: Այստեղից պարզվում է, որ «մոզեր» անվանումը նախկինում եղել է էթնիկական անուն՝ ցեղանուն, որը հետագայում այդ ցեղի քրմական գործառնության պատճառով ստացել է սոցիալական իմաստ: Ամերիկացի անվանի իրանագետ Ռ. Ֆրայի կարծիքով՝ Հերոդոտոսի «Պատմության» մեջ բերված մեդական վեց ցեղերի անվանաբանությունը վկայում է, որ դրանց մեջ կան եւ՝ իրանական, եւ՝ ոչ իրանական անուններ, եւ, ըստ երեւույթին, Մարաստան երկրի բնակչությունն ազգային առումով ներկայացրել է տարբեր ցեղերի կոնգլոմերատ⁴: Մարաստանի պետական սահմանները պատմությունից հայտնի չեն: Բայց հայտնի է պատմական մի շատ կարեւոր իրողություն, որ վկայում է Ռ. Ֆրայը. Ուրարտուի (Վանի) թագավորության անկումից հետո՝ Ք. ա. է. դարում, բարձրանում է Մարական (Մեդական) պետությունը, եւ Զ. դարի սկզբներից (Ք. ա. 588 թվականից) ուրարտական պետության տարածքի մեծ մասն անցնում է Մարաստանի տիրապետության տակ, ու այս ժամանակներից սկիզբ է առնում մարական ազդեցությունը հայոց վրա:

Ըստ Ռ. Ֆրայի՝ մոզերը, լինելով մարական ցեղ, կատարել են քրմական գործառույթ: Մարական տիրապետության շրջանում նրանք տարածվել են ամբողջ կայսրության տարածքում, քանզի քրմերի գործառույթն անցել էր մոզերին՝ որպես «ընտանեկան մասնագիտություն»⁵: Առանձին ազգ լինելու մասին վկայություն կա հայոց միջնադարյան գրավոր աղբյուրներում: Զաքարիա կաթողիկոսի (Թ. դ.) թղթում նշված է, որ «մոզական ազգ են պարսիկք՝ պարապեալ յաստեղաբաշխութիւն, յղծութիւն եւ ի հմայս»⁶: Իսկ ըստ հույն վար-

րից նվեր ստացած՝ վերադառնալիս Մոկսի Աստիճանց ձորակում օթեանել է: Հետեյալ օրը, երբ բարձրացել է լեռը՝ որսի, հանկարծ Քրիստոսի մազերը թողել են Գասպար մոզի գրկից եւ ամփոփվել այնտեղի մի երկար վեմի մեջ: Երեկոյան այդ վեմը բռնված է եղել պայծառ լույսով, որը տեսնելու գնացել են ոչ միայն Գասպար, այլեւ մյուս երկու՝ Մելքոն եւ Բաղդասար մոզերը: Ահա այս ժամանակ նրանց երեւացել է Հիսուս Քրիստոս եւ ասել. «Ով թագավորներ, այստեղ, ուր ամփոփվեց իմ գլխի մազերը, շինեցեք վանք՝ իմ եւ իմ մոր անունով եւ ապա գնացեք խաղաղությամբ ձեր աշխարհներ»: Ուստի եւ երեք մոզերն սկսել են վանքը շինել. այդ միջոցին Գասպար մոզը վախճանվել է եւ թաղվել այդ վանքի հիմքում» (Ե. Լալանտան, Վասպուրական. հաւատք, «Ազգագրական հանդես», 1916, թ. XXVI, Թիֆլիս, էջ 208):

³ **Հերոդոտոս**, Պատմություն, գիրք I, Երեւան, 1986, էջ 42-45: Հիշյալ տեղանունն առաջին անգամ հիշատակված ենք գտնում հունահռոմեական (Moxone, Moxoena) եւ ասորերեն (Bēt Moksāye) աշխարհագրական անվանաձեւերում: Սա գրեթե նույնանուն է Հերոդոտոսի նշած «մոզեր» ցեղանվանը (տե՛ս Վ. Վարդանյան, Մոկք, «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. 7, Երեւան, 1981, էջ 695):

⁴ **Р. Фрай**, Наследие Ирана, Москва, 1972, с. 109.

⁵ Անդ, էջ 112:

⁶ «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», հ. 2, Վենետիկ, 1837, էջ 292:

դապետ Նոննուսի՝ «Զմոգականն ասէ գամիրք գտին, եւ ապա պարսիկք (կամ մարք): Զանազանի մոգականն ի կախարդութենէ»⁷:

Այսպիսով՝ տեսնում ենք, որ, ըստ Հերոդոտոսի, «մոգ» անունը նախապես եղել է մարական մի ցեղի անուն, որը միաժամանակ կատարել է քրմական գործառնություն, կարծիք, որ, ըստ հայոց գրավոր աղբյուրների, հայտնի է եղել հայերին նաեւ միջանդարում: Բացի այդ՝ դարձյալ ըստ Հերոդոտոսի եւ Ֆրայի, մարացի մոգերը, շրջելով մարական տիրապետության լայնածավալ սահմաններում, երգել են Անահիտային ու Միթրային նվիրված հնավանդ հիմներ⁸: Իսկ պարսիկների մեջ պարտադիր կարգ է եղել զոհաբերության ժամանակ մոգի մասնակցությունը եւ նրա կողմից թեոգոնիկ երգ երգելը:

Մոգերի, որպես էթնիկական ցեղային միավորման տարածքը, Ռ. Ֆրայի ենթադրությամբ, պետք է լիներ Մարաստանը, մինչդեռ այդ ցեղի բնակության վայրը պատմությունից վկայված է Հայաստանում, ի դեմս Մոգք տեղանվան (որի մասին տե՛ս ստորեւ), ներկայիս Մուղան տեղանվան մեջ, որ պարսկերեն նշանակում է «մոգեր», եզակի՝ «մոգ»⁹:

Հայոց տեղանունների մեջ, մեր կարծիքով, այն պահպանված է Հայաստանի Մոկս տեղանվան մեջ, որի հայերեն նախատիպը եղել է Մոգք հոգնակի ձևը՝ «մոգեր» իմաստով: Տեղանվան հոգնակի ձևը վկայում է բնակավայրի էթնիկական անվանման մասին, ինչպես Հայք՝ հայեր, Հայաստան:

Հին Հայաստանում առհասարակ բնակավայրերը (գավառներ, երկրներ) հաճախ կոչվել են այդտեղ բնակվող ցեղերի հավաքական անվանումներով (մեծ մասում՝ հոգնակի թվով), ինչպես Հայք, Վիրք, Մարք, Աղուանք՝ հոգնակի կազմությամբ էթնիկական անվանումներից, որոնք համապատասխանաբար նշանակում են հայեր, վրացիներ, մարեր, աղվաններ: Այսինքն՝ սրանք այլ կերպ կոչվում են Հայաստան, Վրաստան, Մարաստան, Աղվանների երկիր: Եւ քանի որ, ինչպես տեսանք, «մոգ» անունը եղել է ցեղանուն, միեւնույն համաբանությամբ Մոգք է կոչվել Հայաստանի այն գավառներից մեկը, որտեղ, ըստ երեւույթին, բնակվելիս են եղել մարեր: Հայաստանի (իմա՝ Վանի թագավորության) այս երկրամասը Մարաստանի հզորության շրջանում հավանաբար անցնում է վերջինիս տիրապետության տակ եւ այդպես անվանվում մարական մոգեր կոչված ցեղի անվամբ: Մեզ համար լեզվաբանական հիմք է ծառայում տեղանվան՝ «Աշխարհացույցում» նշված «գ-ով»՝ Մոգք գրությունը, որը հետագայում «կ-ով» է գրվել: Ըստ երեւույթին, կոկորդային «գ» ձայնեղ պայթականը, Մոկաց բարբառի ազդեցությամբ, վերածվել է «կ» խուլ պայթականի, երբ այդ գավառում բնակված «մոգեր» կոչված մարական ցեղը Հայաստանի տիրապետությունից հետո հայացել է ու վերածվել Մոկսի, իսկ լեզուն՝ Մոկաց բարբառի:

⁷ Անդ:

⁸ Հերոդոտոս, նշվ. աշխ., գիրք I, էջ 42-45, նաեւ Р. Фрай, ука. соч., с. 112:

⁹ ՆԲՀ, հ. 2, էջ 292:

Այդպես ուրեմն՝ հին հայերենում տեղանունների գոյացման ձևերից մեկը ցեղանվան եզակի թվին հոգնակերտ մասնիկի հավելումն է, տվյալ դեպքում՝ «ք», եւ ուղղականը գրվում է հոգնակի թվով, որին հաջորդող հոգնակերտ մասնիկը ենթարկվում է հոլովման: Այս երևույթը դրսևորված ենք գտնում ցեղանուններից սերված այլ տեղանունների հոլովաձևերում, ինչպես ուղղ. Հայք, սեռ. Հայոց, հայց. (զ)Հայս, կամ՝ Մարք, Մարաց, (զ)Մարս, Աղուանք, Աղուանաց, (զ)Աղուանս եւ այլն: Նույն օրինաչափությունը գտնում ենք նաեւ «մոզ» անվան դեպքում. հոգնակի ուղղ. մոզք, հոգն. հայց.՝ (զ)մոզս, որով ապացուցվում է դրա ցեղանուն լինելը: Հոգնակի ուղղականում գ-ի փոխարկումը կ-ի (մոզ-մոկ) օրինաչափ է, քանի որ գ-ն ու կ-ն երկուսն էլ կոկորդային պայթականներ են, մեկը՝ ձայնեղ, մյուսը՝ խուլ, իսկ բարբառային ձևերում դրանց տարբերությունն էական չէ: Ուստի, բնավ արդարացի չէ Հ. Օրբելու այն ենթադրությունը, թե չի կարելի Մոկս անունը բխեցնել մոզից, թե դա ժողովրդական ստուգաբանության արդյունք է¹⁰: Եթե Մոկս տեղանվան նախաձևը վկայված ենք գտնում Է. դ. «Աշխարհացոյցի» մեջ «Մոզք» ձևով եւ Ժ. դ. պատմիչ Թովմա Արծրունու «Պատմության» մեջ «Մոկք» ձևով, ապա պարսկերեն «մուղան» (մոզեր) մեկ այլ տեղանուն գտնում ենք դարձյալ Հայոց աշխարհում՝ վկայված «Աշխարհացոյցում» երկու ձևերով՝ «Մովկան դաշտ» (այժմյան Մուղանի դաշտ) եւ «Մուխանք» ձևերով (գտնվում է Արցախում՝ Գարգար գետից հարավ, եւ հանդիսանում է Արցախի 7-րդ գավառը)¹¹՝ շուրջ 125 կմ² մակերեսով: Փաստորեն, մոզերի անվամբ երկու տարբեր տեղանուն է վկայված միջնադարյան Հայաստանում. մեկը Մոզք-Մոկսն է, մյուսը՝ Մուխանք գավառը Արցախում՝ այժմյան Մուղանի դաշտում: Եթե Ռ. Ֆրայը ենթադրում էր մարաց մոզերի անվամբ տեղավայրի առկայությունը հին Մարաստանում, ապա տեղանվան վկայությունները գալիս են հավաստելու, որ մոզերի անվամբ տեղավայրեր եղել են հին Հայաստանում՝ իրենց հետ բերելով նոր մեկնաբանությունների հնարավորություններ¹²:

¹⁰ И. А. Орбели, Фольклор и быт Мокса, Москва, 1982, с. 23-24.

¹¹ Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (Փորձ VII դարի Հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Երևան, 1963, էջ 71:

¹² Նույն իրանական հոգնակերտի ձևով է հորինված, թերեւ, Թբիլիսի քաղաքի մերձակայքում անցյալ հարյուրամյակին հիմնադրված քաղաքային նոր գերեզմանոցի անունը, որ ժողովրդի բերանում կոչվում է Մուխան վերդի՝ քաղաքային անվամբ կազմված պարսկերեն մոխ + ան՝ մոզերի տված, պարսկաթուրքական քաղաքիչով: Ըստ երևույթին, հնում այդ նոր գերեզմանատունը եղել է սրբավայր՝ կապված մոզերի պաշտամունքի հետ: Առավել հետաքրքիր է, սակայն, Հայաստանում Աշտարակի մերձակայքում գտնվող Մուղնու Ս. Գեորգ կոչված սրբավայրը, հիմնովին վերանորոգված ԺԸ. դարի կեսերին յայս առիթով Սայաթ Նովան ձոնել է մի ուշագրավ հայերեն խաղ՝ «Հիմքստ վերըստին նուրեցին, չաղ արին, Մուղնու Մուրի Գեուրք»՝ սկզբնատողով (տես Սայաթ-Նովա, հայերեն, վրացերեն, ադրբեջաներեն ժողովածու, կազմեց, խմբագրեց եւ ծանոթագրեց Միրուս Հասարայան, Երևան 1963, էջ 82), որտեղ դարձյալ ցույց են տալիս Ս. Գեորգի գերեզմանը: Սրբավայրի տեղանունը, հավանաբար, Մուղանի է եղել մուղ +ան

Նկատենք նաև հետևյալը. եթե Մոգ(կ)ք տեղանունն իր հոլովական ու թվային տարրեր դրսևորումներով կազմված է հին հայերենի բուն հոլովային եւ թվային ձևերով, ապա Մուխանք տեղանվան մեջ կատարվել է երկու տարրեր լեզուների ձևաբանական տարրեր մասնիկների հարակցում: Մուխանք տեղանունն իր հիմքով կազմվել է պարսկերեն մուղ (մոգ) հիմքից՝ -ան հոգնակերտի հավելմամբ եւ դարձել է Մուխ+ան՝ «մոգեր» իմաստով, բայց պարսկերենի այդ հոգնակերտ մասնիկի իմաստը, հավանաբար, լավ չի գիտակցվել, ուստի բուն տեղանունը, ենթարկվելով հայերենի օրենքներին, կազմվել է հոգնակերտ «ք» մասնիկով, եւ բառն ստացել է պարսկերեն եւ հայերեն կրկնակի հոգնակիացում՝ մուխ-ան-ք:

Հերոդոտոսի վկայությամբ՝ մարերի թագավոր Աստյուազեսը մի դուստր է ունենում, որին կոչում էին Մանդանե¹³: Վերջինս ամուսնանում է Աքեմենյան տոհմից սերած պարսիկ Կամբյուզեսի հետ: Մարերի թագավոր Աստյուազեսն երազ է տեսնում: Ըստ այդ երազի՝ նրա միակ դուստրը՝ Մանդանեն, այնքան էր միզել, որ ծածկել էր իր քաղաքը եւ տարածվել էր ողջ Ասիայով մեկ: Նա կանչում է իր երազահան մոգերին եւ մեկնել տալիս երազը: Դրանից անմիջապես հետո նա տեսնում է մեկ այլ երազ, ըստ որի իր դստեր՝ Մանդանեի արգանդում ծլել էր մի հսկա որթատունկ, որի ստվերը տարածվել էր ամբողջ Ասիայի վրա: Երազահան մոգերը բացատրում են, որ Մանդանեն շուտով կծննդաբերի, եւ վերջինիս նորածին որդին կգրավի պապի թագավորությունը: Այս երազի գուշակության սարսափից Աստյուազեսն անմիջապես իր մոտ է հրավիրում հղի Մանդանեին, նրա վրա հսկողություն կարգում, որ երբ ծնվի երեխան (Կյուրոսը), սպանի նրան եւ մեջտեղից վերացնի իր այդ մրցակցին: Մարաստանի Աստյուազես թագավորը համապատասխանում է հայոց առասպելաբանական վեպում՝ «Վիպասանքում» հանդես եկող Մարաստանի թագավոր Աժդահակին: Նա դարձյալ երազում տեսնում է վիշապ սանձած հայոց Տիգրան թագավորին՝ իր քաղաքի վրա արշավելիս, եւ դրանից խիստ անհանգստանալով՝ իր պալատ է հրավիրում երազահան մոգերին, որոնք մեկնում են երազը՝ միաժամանակ խորհուրդ տալով թագավորին առերես բարեկամ ձեռնալու Տիգրանին եւ ամուսնանալու նրա քրոջ՝ Տիգրանուհու հետ (Խորենացին երազահաններին մոգեր չի կոչում, այլ խորհրդակիցներ)¹⁴: Բայց քանի որ խոսքը վերաբերում է Մարաստանի նույն թագավորի երազագուշակ խորհրդակիցներին, ապա նրանք մոգեր են կոչվել: Եթե նկատի ենք առնում հեթանոսական Հայաստանի

+ք մոգեր հոգնակի ձևից՝ ա ձայնավորի սղմամբ: Այսպես ենք ենթադրում՝ կարծելով, որ այն կազմված է Մոկաց «Փուտկի» Ս. Գետրգի անվան համաբանությամբ: Այդ սրբավայրը, ըստ քրդական ավանդության, կառուցվել է Միր Հասան քուրդ իշխանի կողմից, որի մարմարե գերեզմանը ցույց են տալիս Փուտկի Ս. Գետրգ սրբավայրի մերձակայքում:

¹³ Հերոդոտոս, նշվ. աշխ., գիրք II, էջ 106-107:

¹⁴ Մ. Խորենացի, Պատմություն Հայոց, քննական բնագիրը եւ ներածությունը՝ Մ. Աբեղյանի եւ Ս. Հարությունյանի, Գիրք Բ. ԽԸ., Տիֆլիս, 1913:

պաշտամունքատեղերից «Երազամոյն»-«Երազահան» անվանումները, կարելի է ենթադրել, որ երազահանությունը (իմա՝ երազների գուշակությունը) լայն տարածում է ունեցել հին Հայաստանի պաշտամունքային կենցաղում: Ըստ Մ. Խորենացու՝ երբ Հայաստանից հալածված մանուկ Արտաշեսը, պարսից գործի օգնությամբ եւ Սմբատ Բագրատունու հովանավորությամբ, վերադառնում է հայրենիք, հաղթում է Երվանդի եղբորը՝ Երվազին, ապա գրավում է Ախուրյանի ափին գտնվող Բագարան ամրոցը եւ Բագարանի կառավարիչ, այսինքն՝ քրմապետ է նշանակում Արտաշեսին մոտեիմ մի երազահան մոգի աշակերտի, որին այդ պատճառով կոչում են «Մոգպաշտե»: Իսկ Հայաստանի հեթանոսական մեհյաններից մեկի մասին, որ կառուցված էր Արտաշատ մայրաքաղաք տանող ճանապարհի եզրին՝ «Երազամոյն»-«Երազահան» կոչված տեղավայրում, Ագաթանգեղոսը վկայում է, թե Տիր՝ երազահան, քրմական գիտության դպրի պաշտամունքատեղին է եղել՝ Որմիզդի (իմա՝ Արամազդի) գրչի դիվան եւ արվեստների ու գիտության ուսման մեհյանը¹⁵: Իսկ քրմական արվեստների եւ գիտության մեջ առաջին հերթին մտնում են գուշակությունները (աստղագուշակությունը եւ երազահանությունը): Եւ պատահական չէ, որ այդ մեհյանը կառուցված էր «Երազամոյն» կոչված տեղում եւ նվիրված էր Տիրին, որը եւ՝ աստղագարդ երկնքի տիրակալն էր, եւ՝ երազագուշակման ու աստղագուշակության հսկիչն ու ուսուցանողը¹⁶: Այստեղից հետեւում է, որ գուշակությունները, մանավանդ աստղագուշակությունը, հին Հայաստանի հոգեւոր մշակութային տեղի են ունեցել մոգերի շնորհիվ (եղել են կախարդ մոգերի կարեւոր զբաղմունքներից):

Նոր Հայկազյան բառարանում «մոգ» բառը բացատրված է հետեւյալ իմաստներով. «Մարգարե հեթանոսաց, սուտ գուշակ, հմայօղ, քաղդեայ, գէտ, աստեղագէտ, օրէնսգէտ ըստ գենից, քուրմ, կրակապաշտ, եւ դիւթ, կախարդ»: Ըստ Նոննոսի՝ «զանազանի մոգականն ի կախարդութենէ»¹⁷: Այստեղ կարեւորն այն է, որ միջնադարում տարբերություն են դրել մոգության ու կախարդության միջեւ, որն առավել վաղնշական ըմբռնում է: Մոգերի հնագույն գործառույթը, ըստ երեւույթին, եղել է երազահանությունը եւ աստղագուշակությունը, որը տեսնում ենք Հերոդոտոսի պատմության մեջ, Մ. Խորենացու վկայություններում եւ Նոր Կտակարանում: Ըստ Հերոդոտոսի՝ մարացի մոգերն են, որ ճիշտ մեկնաբանություն են տվել Մարաստանի թագավոր Աստյուագեսի տեսած երազին՝ իր դստեր եւ նրա որդի Կյուրոսի վերաբերյալ¹⁸:

¹⁵ «Ագաթանգեղայ Պատմութիւն հայոց», քննական քննադիրը՝ Գ. Տեր-Մկրտչյանի եւ Ստ. Կախայանցի, Էջմիածին-Տիֆլիս, 1909, էջ 437:

¹⁶ Ս. Հարությունյան, Հայ առաքելաբանություն, Բեյրութ, 2000, էջ 404:

¹⁷ ՆԲՀ, հ. 2, էջ 292:

¹⁸ Հերոդոտոս, նշվ. աշխ., գիրք I, էջ 107-108:

Մոկք նահանգը եղել է Մեծ Հայքի 5-րդ նահանգը՝ շուրջ 2962 կմ² մակերեսով և բոլոր նահանգներից ամենափոքրը, իսկ Մոկաց գավառը եղել է Մոկաց նախարարական տան ժառանգական սեփականությունը՝ Մոկա գետի ափերին: Կենտրոնը եղել է նույն գետահովտում՝ Մոկք Առանձնակ անունով, որը Մոկաց նահանգի մի գավառն էր և կոչվում էր Արքայից գավառ, իսկ հետագայում՝ Արքունական երկիր: Ակադեմիկոս Ս. Երեմյանի ենթադրությամբ՝ քանի որ այն Խորուշկիայի կենտրոնն է եղել Բ. ա. թ.-Ը. դդ., ուստի հնուց այդ գավառն արքունական է կոչվել¹⁹: Ըստ Բ. Հարությունյանի՝ Մոկքի վարչական ձևավորումը, ամենայն հավանականությամբ, տեղի է ունեցել առնվազն Բ. հ. Գ. դարից ոչ շուտ²⁰:

Մոկաց և կից գավառների (Շատալս, Գավաշ) հայերի կենցաղում լայն տարածում է ունեցել բրդի մշակումը, մասնավորապես, բուրդ գգելու՝ գգրարության արհեստը և բրդի մնացորդներից թաղիք գցելու (քեչա գցել) արհեստը՝ թաղիքագործությունը: Այդ արհեստը մոկացի թափառաշրջիկ գգրարների ու թաղիքագործների շնորհիվ դուրս էր գալիս Մոկաց գավառի սահմաններից, տարածվում Թուրքիայի, Կովկասի, Հարավային Ռուսաստանի հայաբնակ շրջաններում: Ի դեպ, բրդի մշակությունը հնում սերտ առնչություն ուներ հմայական արվեստի և գուշակության հետ²¹: Ժողովրդագետ Գ. Սրվանձտյանցը, իր «Համով հոտով»-ում համառոտակի ուրվագծելով Վասպուրականի գավառների աշխարհագրական դիրքն ու տնտեսական զբաղմունքները, գրում է. «Մոկսի բնակիչները կը սնուցանեն ընտիր ոչխար և չուր այծ... Հոս ալ պատվական շալ և արա կը գործեն և կը շինեն «քապ քապ» կոշիկները. նոր մագով կամ կանեփով հյուսված կոշիկ է, տակն ամբողջ բեւեռներով, ձյունի և քարի վրա քալելու հարմար»²²:

Թաղիքե մեծ կարպետներից բացի Մոկսում քոլոգով զանազան տիպի գլխարկներ են պատրաստել, որոնք օգտագործվել են իրրեւ կարեւոր մոդելներ տարբեր տեսակի գլխարկներ կարելու համար:

Ըստ հայ անվանի բանահավաք Ս. Հայկունու վկայության՝ ԺԹ. դարավերջերին և Ի. դարասկզբին Մոկսի հայության մեջ լայն տարածում է ունեցել արտագնացությունը, երբ արհեստի բերումով հայ գգրարները, աշնան սկզբներին խմբեր կազմած, դուրս են եկել հայրենի եզերքից և մեկնել այլ գավառներ ու երկրներ՝ արտագնա աշխատանք կատարելու: Այդ մասին է վկայում նաեւ հայ մեծանուն պատմաբան ու արեւելագետ Հ. Օրբելին, ով Ռուսաստա-

¹⁹ Ս. Երեմյան, նշվ.աշխ., էջ 47:

²⁰ Բ. Հարությունյան, Մեծ Հայքի վարչաքաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 2001, էջ 255:

²¹ Ս. Հարությունյան, Հայ հմայական և ժողովրդական աղոթքներ, Երևան, 2006, թ. 142 աղոթքը, ծան. 337:

²² Գ. Սրվանձտյան, Երկեր, հ. I, Երևան, 1978, էջ 402:

նի գիտությունների ակադեմիայի Պետերբուրգի բաժանմունքի կողմից գործուղվել է Վանի վիլայեթ՝ հետազոտելու արեւմտահայ բարբառներից որեւէ մեկը, ինչպես նաեւ տեղական քրդերի բարբառներից մեկը: 1911-1912 թթ. այդ նպատակով նա հայտնվում է Մոկսում: Այս առթիվ նա թողել է մի շարք կարեւոր տեղեկություններ, որոնք, համախոս լինելով հայ այլ բանահավաքների հաղորդած տվյալներին, պատմամշակութային տեսակետից խիստ կարեւոր փաստեր են հաղորդում:

Ըստ Ս. Հայկունու խորին համոզման՝ «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի եւ ժողովրդական հեքիաթների լայնահուն տարածման համար վճռական դեր են կատարել Մոկաց գգրարները, որոնք աշնանը տարբեր խմբեր կազմած (յուրաքանչյուրում շուրջ 5-10-15 հոգի)՝ դուրս են գալիս հայրենի Մոկսի եւ կից գավառների սահմաններից, մեկնում են պանդխտության տարբեր գավառներ ու երկրներ՝ բուրդ ու բամբակ գգելու, շալ գործելու, քեչա գգելու, հունձ անելու համար: Այդ խմբի մեջ լինում էր առնվազն մեկ լավ «նաղլ անող», այսինքն՝ հեքիաթասաց: Խումբը սիրով էր հյուրընկալվում տվյալ գյուղի գյուղապետի կողմից եւ արժանանում էր լավ ընդունելության ու հյուրասիրության: Ս. Հայկունին գրում է, որ «Ցարդ ունեցած հետաքրքրությունն այն հեզրակացության հասած եմ», որ մեր դյուցազնավեպն ու հեքիաթները Մոկացի գգրարներն են տարածել, երկար տարիներ պանդխտելով այս կամ այն քաղաքում եւ զբաղվելով զանազան գործերով²³:

Ըստ Հ. Օրբելու հաղորդման՝ գգրարների խմբերը դուրս էին գալիս Մոկաց աշխարհից սովորաբար սեպտեմբերի վերջերին եւ վերադառնում էին հայրենիք ու զարնանը կամ երբեմն ու շաշնանը²⁴: Մոկսի տարբեր գյուղերից, ինչպես վերելում ակնարկվեց, օտարության էին մեկնում տարբեր գգրարների խմբեր՝ ոչ միայն բուրդ ու բամբակ գգելու, բրդագործությանն առնչվող տարբեր արհեստագործական (շալագործություն, թաղիքագործություն, կոշկագործություն), այլեւ գյուղատնտեսական զանազան աշխատանքներ (հունձք, վարուցանք եւ այլն) կատարելու նպատակով: Օտարության մեջ իրենց առավել ապահով գգալու նպատակով, տեղական լեզուների ու բարբառների օգտագործմանը զուգահեռ, գգրարները միմյանց հետ գաղտնի խոսելու համար ունեին իրենց ծածկալեզուն, որը, ըստ Հ. Օրբելու դիպուկ բնութագրման, «գողերի լեզու» էր՝ կազմված Մոկաց հայերեն բարբառի հիման վրա, երբեմն էլ տեղացի քրդերի բարբառային բառերով համեմված: Գգրարներն ունեին իրենց հասկանալի ծածկալեզուն, եւ երբեմն, այլոց կողմից հասկանալի դառնալու դեպքում, այն ենթարկվում էր հիմնական փոփոխության: Այդ ծածկալեզուն օգտագործվում

²³ Ս. Հայկունի, Սանասար եւ Բաղդասար. «Էմինյան ազգագրական ժողովածու», հ. Բ., Մոսկվա-Վաղարշապատ, 1901: Նաեւ՝ «Սասնա ծռեր» հ. Ա., խմբագրությամբ՝ Մ. Աբելյանի եւ աշխատակցությամբ՝ Կ. Օհանջանյանի, Երեւան, 1936, էջ 303-304:

²⁴ «Սասնա ծռեր», էջ 19-20:

էր գգրարների կողմից այն դեպքերում, երբ նրանք բուրդ ու բամբակ գողանալիս կամ որևէ գողություն կատարելիս անհրաժեշտ էին գտնում այն գաղտնի պահել շրջապատող միջավայրից:

Մոկաց աշխարհում պահպանվել են մի շարք սրբատեղիներ: Մոկաց գավառի հարավում գտնվում է Ապարանից վանքը, որը, ըստ Սրվանձտյանցի վկայության, 1800-ական թվականներին քրդերի կողմից վերածվել է ձիերի «խոտի մարագի»²⁵: Այդ վանքն էր, որ իր կառուցման օրից արժանացել էր Գրիգոր Նարեկացու սքանչելի ներբողյանին: Մյուս համաժողովրդական սրբավայրը, որ կոչվում է «Փուտկի Սուրբ Գեորգ», ըստ ժողովրդական-եկեղեցական ավանդության, այդպես է կոչվել՝ Ս. Գեորգի գլուխը պուտուկի (կճուճի) մեջ դրած բերելու և այդ սրբավայրի հիմքում դնելու պատճառով: Այս սրբավայրը մեծ հեղինակություն է վայելել տեղի թե՛ հայ և թե՛ քուրդ ազգաբնակչության շրջաններում: Փուտկի Ս. Գեորգի սրբավայրը կառուցված է եղել ծովի մակերեսային 2045 մ բարձրության վրա՝ շրջապատված առավել բարձրաբերձ լեռնագագաթներով և լեռնանցքներով: Այս սրբավայրը, ըստ ժողովրդական ավանդության, կառուցվել է Միր Հասան անունով իշխանի կողմից, որը որսի է դուրս եկել Մոկաց լեռներում և մոլորվել խիտ ու թավուտ անտառներում: Նա օգնության է կանչել Ս. Գեորգին, որը օգնել և փրկել է նրան: Իշխանը նրա պատվին կառուցել է սրբատեղի, որը հետագայում վերածվել է վանական համալիրի ու դարձել Մոկաց լեռներում, մանավանդ ձմեռ ժամանակ, մոլորված ուխտավորների և ճանապարհորդների համար պատսպարան ու ժամանակավոր կացարան: Այդ համալիրում, ըստ ավանդության, կավե պուտուկի մեջ (այստեղից էլ փուտկի կամ պուտուկի անվանումը) ամփոփված է եղել Ս. Գեորգի գլուխը և այլ նշխարներ, իսկ նրա շրջակայքում հետագայում թաղվել է համալիրը կառուցող Միր Հասան իշխանը՝ իր մարմարե դամբարանով:

Հ. Օրբելու հավաստի վկայությամբ՝ Փուտկու Ս. Գեորգի հանգրվանն աչքի է ընկնում ոչ միայն վանական համալիրի կառուցապատման, այլև ձմեռվա կեսերին ճանապարհորդների և ուխտավորների պատսպարման գործառույթով, ապրուստի միջոցների ապահովմամբ, արմատներով այն վաղնջական ալիտի լինի²⁶:

Փուտկու ուխտավայրի հովանավորությունն իրենց վրա են վերցրել տեղական իշխանական և կրոնական մարմինները, որոնք յուրաքանչյուր տարի Մոկսի և նրա սահմաններից հեռու ուղարկել են փութկապանների տարբեր խմբեր՝ այդ սրբավայրի պահպանության համար նվիրատվություններ հավաքելու: Ըստ Օրբելու՝ յուրաքանչյուր տարի այդ հավաքված գումարները կազմել են շուրջ 500 ոսկի լիրա: Փութկապանները տեղական իշխանությունների կողմից օժտված են եղել հատուկ հրովարտակով, որտեղ հանգամանորեն ներկա-

²⁵ Գ. Սրվանձտյան, նշվ. աշխ., էջ 402:

²⁶ И. А. Орбели, Избранные труды, т. 2, Ереван, 2002, с. 4-5.

յացված են եղել այդ հանգանակության նպատակները, կարիքներն ու անհրաժեշտությունը: Այդ հրովարտակի վրա պատկերված է եղել սև աքաղաղ, որ հիմնված էր ժողովրդական այն հավատալիքի վրա, թե սրբավայրը հովանավորողը եղել է աքաղաղը, որն իր կանչով ապահովել է այդտեղ ապավինած ճամփորդների և ուխտավորների ելումուտը: Ըստ հավատալիքի՝ մինչև վանքում պահվող սև աքաղաղը արշալույսին չկանչեր, ոչ մի ճանապարհորդ դուրս չէր գալիս ապաստարանից: Նրանք կարող էին այնտեղ մնալ օրեր շարունակ՝ մինչև աքաղաղը կանչեր: Աքաղաղի կանչը ապահովում էր նրանց ճանապարհորդության հաջող ընթացքն ու ավարտը: Ուստի ժողովրդի, մարդկանց գիտակցության մեջ մտել էր այն հավատալիքը, թե վանքի վանահայրն աքաղաղն է, որ ապահովում է հովանավորության հաջողությունը և ճամփորդելու ընթացքը²⁷:

Հայկական ավանդության մեջ աքաղաղը ոչ միայն նմանվում է արեգակին, այլ հենց ինքը փոխակերպումն է երկրային կրակին և դառնում է մահվան ու կյանքի խորհրդանիշ: Այս կերպարը մոդելավորում է կյանքի, մահվան և նոր հարության գաղափարը²⁸:

Այսպիսով, հայոց մեջ ձուլված այս էթնիկ տարրը, ապաստանելով բարձրաբերձ լեռնահովիտներում, իր հնագույն պաշտամունքային սովորություններով, ինչպես նաև՝ արհեստագործական (բրդի մշակություն, թաղիքագործություն և այլն), վիպելու, գուշակության և երագահանության շնորհներով հանդերձ շարունակեց պահպանել հնագույն նախնիների ավանդույթները:

РЕЗЮМЕ

По свидетельству греческого историка Геродота (VI в. до Р. Х.) слово *magos* первоначально обозначало имя этнического племени и было связано с названием одного из племен Мидии.

Начиная с VI в. до Р. Х., когда Ванское царство пришло в упадок и было завоевано Мидией, данная местность вместе с жителями становится родиной «Магов», одного из племен Мидии, что было связано с названием древнемидийского племени по имени «Маги». Несмотря на то, что топоним образован по фонетическим правилам и склонению древнеармянского языка, в научных кругах данный аргумент был упущен из виду.

По мнению американского востоковеда Р. Фрайя, родиной племени «Маги» считалась древняя Мидия, точное местонахождение которой неизвестно. То, что родиной данного племени является древняя Армения, подтверждается двумя свидетельствами: первое - название пятой провинции Веспуракана Великой Армении - Мокк (Մոկկ-Մոկկ), второе - топоним на юге седьмой провинции армянского Ар-

²⁷ Մ. Գևորգի արաղաղի («Մ. Գևորգայ դիկ») մասին տե՛ս ԱՀ, 1914, թ. XXV, Թիֆլիս, էջ 45:

²⁸ «Мифы народов мира», Москва, 1982, с. 310.

цаха, известный под персидским названием Мухан (Միդախ/Միդախի = *magi*), жители которого в последствии ассимилировались с армянами.

Данный этнический элемент, находя убежище в горных долинах, со своими древними культами, мастерством и ремеслами (выращивание шерсти, вязание платков, войлочное производство и др.), становится их распространителем в разных странах. Своим искусством гадать, ведать, толковать сны они впоследствии становятся популярны на юге России и в Турции, являясь хранителями важнейших функций своих древних предков, их носителями и воспроизводителями.

Об этом свидетельствует также архаичность эпической традиции и искусств мокских вариантов армянского эпоса «Сасунские удалыцы», которые наследовали мокские сказители от своих древних предков, то есть «Магов».

SUMMARY

According to the Greek historian Herodotus (6th century BC), the denomination *magos* initially has been the name of a tribal entity. The name *mogs* was used for one of the tribal entities of the population of ancient Media.

Since the 6th century BC, when the Kingdom of Van was destroyed and occupied by Media, this toponym along with its immigrants was given to the homeland of one of the tribes of Media - the *mogs* and connected with ancient Median ethnonym "*mogs*". Although the toponym is formed by the rules of ancient Armenian phonetics and declination, in academic research this circumstance has not been taken into account. In the opinion of the American scholar of the ancient Near East Richard Frye, the residence of the *mogs* tribe has been ancient Media, the location of which is not known. The author of this article argues that the area occupied by the tribe *Mogs* has been in Ancient Armenia, which he demonstrates with two lines of evidence: one is the *Mogq-Moks* - the name of the 5th provincial district of Vaspurakan, and the other is known with its Iranian name form *Mughan* or *Mukhan* (= *mogs-mages*) and is located in the South of the 7th district of the Armenian Artsakh. The bearers of the latter ethnonym have been assimilated into Armenians.

Due to the sheltering in high mountainous glens, their ancient cult and craftsmanship (wool production, shawl and felt making, etc.), this ethnic element, that was assimilated into the Armenians, became the bearer and disseminator of these crafts in various countries. With their epic singing and story telling, fortune telling and dream-interpretation skills they became famous also in Southern Russia, the South Caucasus, Turkey, and elsewhere. Being the bearers and reproducers of once important functions of their ancestors, becoming disseminators of arts and crafts, in fact, they preserved the once important functions of these ancestors.

